



UYGURCA ÜZÜT-ÜZÜTLÜĞ ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

ÖZET

Eski Türkçede ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin darlık veya genişlik bakımından tespiti ciddi bir problemdir. Bu problem nedeniyle ilk hecede yuvarlak ünlü ihtiva eden kelimelerin kökeni tam olarak tespit edilememekte, hatta bazen bu kelimeler başka kelimelerle karıştırılmaktadır. Bu kelimelerden biri de Uygurca *üzüt-üzütlüg*'tür. Kelime, çoğu metin yayınında köken bakımından *öz* 'öz' ile ilgili görülüp *ö*'lü olarak okunmuştur. Eski Türk inanç sisteminde 'ruh' kavramını ifade eden kelimelerden biri olan kelimenin yapısı ele alınacak, kökeni açıklanıp kelimenin anlam dünyası aydınlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *üzüt-üzütlüg*, Uygurca, Eski Türkçe, Köken.

ABOUT UIGHUR ÜZÜT-ÜZÜTLÜĞ

ABSTRACT

Determination of round vowels in the first syllable is a quite important problem in Old Turkic. This problem results obscure etymology in words including round vowel of its first syllable. One of such like words is *üzüt-üzütlüg*. It is explained as base of *öz* in most text editions. Transcription and etymology of Uighur *üzüt-üzütlüg* that denote concept 'the spirit' in the system of Old Turkic religion are problematic in Old Turkic dictionaries and text editions. In this article, the structure and etymology of these words will be explained.

Keywords: *üzüt-üzütlüg*, Uighur, Old Turkic, Etymology.

ET sözlüklerde ve metin yayınlarında baştaki yuvarlak ünlünün niteliği nedeniyle *üzüt*'ün kökeni yanlış anlaşılmış ve kimi zaman da yanlış okunmuştur. ET'nin temel sözlüklerinde kelimenin okunuşu ve anlamlandırılışı şu şekildedir: Sir Gerard Clauson, kelimeyi *özüt* şeklinde okuyup kelimeye 'the human soul' anlamını vermiş ve *özüt*'ün köken bakımından *öz* 'the spirit' ile ilgili olduğunu, ama kelimenin yapısının belirsiz olduğunu ifade etmiştir. (EDPT, 281^b) Clauson, *özütlüg* maddesinde de kelimeyi 'deceased, no longer in the body' şeklinde anlamlandırmış (EDPT, 282^b) ve DLT'deki *üzütlüg* 'niggardliness over something' kelimesini hap. leg. [hapax legomena] olarak gösterip (EDPT, 282^b) gövdenin *üz-* ile ilgisinin olmadığına dikkat çekmiştir.¹ Drevnetyurkskiy Slovar'da kelime *özüt* olarak okunmuş ve 'сущность, душа' [öz, ruh] şeklinde anlamlandırılmıştır. (DTS, 395^b) *özütlüg* maddesinde de kelimeye 'относящийся к душе, душевный' [ruhla ilgili, ruhsal] anlamı verilmiştir. (DTS, 395^b) Martti Räsänen, *üzüt*'ü *üz-* madde başlığında göstermiştir. (Räsänen 1969, 525^a)

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, elmek: merdemu@gmail.com

¹ İlk kez DLT'de karşımıza çıkan *özütlüg* 'stinginess (dinn) over a thing' (Dankoff 1982, 86) ve *özütte-* (Dankoff 1982, 151) 'cimri olmak' ile *üzüt* 'ruh' arasındaki bir ilişki olup olmadığını söylemek şimdilik zor gözüküyor. Krş. Kıp. *üzütlüg* 'cimrilik, hasıslık' (Toparlı 2003, 300^a); YUyg. *üzütlüg* 'cimrilik, pintilik' (UTİL, 1249^b). Ancak, AAğz.'daki *üzüt* Uygurca *üzüt* ile ilgilidir, ama kelimenin anlamı oldukça değişmiştir: *üzüt* [uzut] 'sıska, renksiz, hastalıklı' (DS, 4087^b); *özüt* 'zayıf, güçsüz' (DS, 3374^b).

Diğer metin yayınlarındaki okumalar için krş. *anrtabav üzüt et'özleri* (Zieme 1985, 58₂₇; Kasai 2008, 3₂₇) '*antrābhava*² ruhlu bedenleri'; *antag y(a)ruk tözlüg üzütler* 'öyle ışık köklü ruhlar' (Zieme 1975, 6₉₉); *bizniñ özüt(ü)müz* 'bizim ruhumuz' (Asmussen 1965, I B₈); *kam(a)g y(a)ruk özütleriniñ* 'bütün aydınlık ruhların' (Asmussen 1965, I C₂₁); *közünür etözlüg közünmez özütlüg* (Kaya 1994, 399₂₁₋₂₂) 'görünür bedenli (canlı), görünmez ruhlu (ölü)³'; *özüt* 'ruh' (Röhrborn 1996, 1946); *özüt için* 'ruh için' (Özertural 2008, 166); *özütün ajunun* 'ruhu ve varlığı ile' (Tezcan 1974, 18₂₇₃); *özütlüg n(i)goşaklarka* 'ruhlu dinleyicilere' (Özertural 2008, 250); *t(e)ñrimniñ özüti* "Teñrimin ruhu" (Wilkens 2007, 4363); *tamulug özütler* 'cehennemlik ruhlar' (Tekin 1976, 78₄₀₋₄₁); *üzüt ajun bilteçi* 'ruh varlık bilici' (Zieme 1985, 16₅); *üzütler* 'ruhlar' (Zieme 2005, G₁₈₀); *üzütlüg ajunlug* 'ruhlu varlıklı' (Geng 1988, 595; Kasai 2008, 82₂₀, 99₁₆); *üzütlüg iş* 'ruhlu iş' (Zieme 1975, Anm. 104); *üzütümüzün üze* 'ruhumuz ile' (Le Coq 1922, 7).

Kelimeimizin imlâsı Uygur ve Mani yazılarında 'WYZWT' şeklindedir ve bu imlâyâya göre kelime Uygurcada hem ö'lü hem de ü'lü okunabilir.⁴ *üzüt*, araştırmacıların ileri sürdüğü gibi öz ile ilgili olamaz, çünkü kelimeimizdeki ek ismin üzerine gelen +(X)t değildir. *üzüt*, *üz*-⁵ fiilinden -(U)t eki ile türetilmiş bir isimdir.⁶

üzüt'ün Uygurcada anlam gelişimi⁷ şu şekilde gerçekleşmiştir: *üzüt* '(dünya ile bağlantısı) *kesilmiş > ölü > ruh'. Eski Türk inanç sisteminde 'ruh' kavramının mevcudiyetini biliyoruz. (Roux 1999, 109–145) Bu nedenle *üzüt*, 'ruh' anlamını daha ET döneminde kazanmıştır. 'Ruh' anlamındaki diğer kelimeler için bk. Roux 1999, 111–117. *üz*- fiili ET döneminde ve günümüz Türk lehçelerinde 'ölmek' anlamıyla müstakil ve birleşik yapılarda görülüyor: *üz[z]ül-* (Mirsultan 2010, 13–14) 'ölmek'; *tmü üzül-* 'canı kesilmek, ölmek' (Röhrborn 1971, 964, 971); *can üzül-* 'can ayrılmak, ölmek' (Arat 1947, 1520); *tmıg kesil-* 'nefesi kesilmek, ölmek' (Arat 1947, 4698); *sözi kesil-* 'sesi kesilmek, [mec. ölmek]' (Arat 1974, 1528); Kırg. *üzül-* II '1. koparmak, kesilmek, inkıtaa uğramak; 2. ölmek, vefat etmek' (Yudahin 1994, 801^a); Alt. *üzül-* (*üs*-'ün edilgen şekli) '1. kopmak; 2. mec. ölmek, bitmek; 3. ara vermek' (Naskali 1999, 199^b); Tat.'nın Ağızları *özöl-* 'ölmek'. (Borhanova 1969, 552 ve 82)

Ayrıca, Eski Türkçede, 'kesilmek, ayrılmak' kavram alanında 'ölmek' anlamında başka kelimelere de rastlanıyor. *ad(i)rıl-* fiili daha Türk Runik harfli metinlerde 'ölmek' anlamını kazanmıştır. Örnekler için bk. EDPT, 68^b; DTS, 12^a. Uygurcada ise, fiil, eksilteli (elliptic) kullanımda 'ölmek' anlamında görülüyor: *adır-* ellipt.: mit Akk. (j-n): 'vom Leben trennen, töten' (Röhrborn 1977, 53^a); *adırıl-* ellipt.: 'sich vom Leben trennen, sterben' (Röhrborn 1977, 58^b).

üzüt'ün 'ruh' ve 'ölü' anlamı Türkçenin daha sonraki dönemlerinde ve sahalarında da karşımıza çıkıyor: Kıp. *üzüt* 'ölü, meyyit' (Toparlı 2003, 300^a); Kuzeydoğu Türk lehçelerinde *üzüt* '1. ölümden sonra, ölü'nün yaşadığı evde görülen ölü'nün ruhu, bunlar evde gürültü çıkarabilir, hatta bunlar evde yaşayanların bedenlerine zorla girebilir ve onlara acı verebilirler; 2. kötü ruh, şeytan; 3. muhtelif bitkilerin adı' (Radloff 1893, 1898–1899); Hak. *üzüt* II (halk inancında) 'can, ruh, ölen

² Skr. *antrā-bhava* 'intermediate state of existence (between death and rebirth)' (Edgerton 1953, 39^a).

³ Altun Yaruk'ta geçen *közünür etözlüg* ile kast edilen 'canlı insanlar', *közünmez özütlüg* ile kast edilen de 'cansız insanlar'dır. *közünmez özütlüg* ifadesinin harfiyen çevirisi 'görünmez ruhludur' ve ifade, önceki *közünür etözlüg*'ün zıddıdır. Altun Yaruk'un çevrildiği Çince metinde bu ifadeler geçmiyor. Bk. Nobel 1958, 186.

⁴ *üz-* 'ayırarak, koparmak, kesmek' (EDPT, 279^b–280^b) fiilinin türevleri Brāhmī harfli metinlerde ü'lü olduğu için *üzüt* de ü'lü okunmalıdır: *üzlünçü* 'son' (Gabain 1954, A₃₁); *üzlünçülüg* 'bitimlilik, son' (Gabain 1954, A₃₁).

⁵ *üz-* fiilinin ET'den günümüze değin geçirdiği anlam seyri için bk. Aksan 1971, 144–145.

⁶ Marcel Erdal, *üzüt*'e ne -(U)t'tan türetilen isimler arasında (Erdal 1991, 308–316) ne de +(X)t'ten türetilen isimler arasında (Erdal 1991, 78–83) yer vermiştir.

⁷ Xuanzang Biyografisinin VIII. kitabında, *özüt* Çince orijinalinde 神 *shen* 'ruh' (Giles 1964, 9819) karşılığındadır. (Röhrborn 1996, Kom. 1946) Krş. 神 'Inscrutable spiritual powers, or power; a spirit; a *deva*, god, or divinity; the human spirit; divine, spiritual, supernatural' (Soothill 1937, 334^b).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

kişinin ruhu' (Naskali 2007, 562^b); Alt. *üzüt* 'ölmüş insanın rüzgâr şeklindeki ruhu, hayvanlar ve insanlar gibi ruhun göze görünen maddî bölümü' (İnan 1995, 177; Naskali 1999, 199^b-200^a; Dilek 2007, 180); Alt. *üzüt bayramı* 'ölümün 40. gününde yapılan törenin adı' (Dilek 2007, 181); Alt. *tnı üzül-* 'nefesin, yaşama yetisinin bedenden ayrılması, sesi soluğu kesilmek, ölmek' (Dilek 2007, 183).

Sonuç olarak, *üzüt*, *üz-* fiilinden -(X)t ekiyle türemiş bir isimdir ve Eski Türkçe metin yayımlarında **ü**'lü okunmalıdır.

KISALTMALAR

AAğz. Anadolu Ağızları.

Alt. Altay Türkçesi.

Anm. Anmerkungen. [Açıklamalar]

bk. Bakınız.

DLT Divānū Lugatī't-Türk.

ET Eski Türkçe.

Hak. Hakas Türkçesi.

Kıp. Kıpçak Türkçesi.

Kırg. Kırgız Türkçesi.

Kom. Kommentar. [Yorumlar]

krş. Karşılaştırınız.

Skr. Sanskritçe.

YUyg. Yeni Uygur Türkçesi.

KAYNAKÇA

- Aksan 1971** Doğan Aksan. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- Arat 1947** Reşit Rahmeti Arat. Kutadgu Bilig I, Metin, TDK Yayınları, Ankara 1947.
- Asmussen 1965** J. Peter Asmussen. Xuāstvanift, Studies in Manichaeism, Acta Theologica Danica: 12, Prostant apud Munksgaard, Copenhagen 1965.
- Borhanova 1969** N. B. Borhanova; L. T. Mahmutova; S. R. Sadykova; G. K. Yakupova. Tatar Télénēj Dialektologik Süzlégé, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1969.
- Dankoff 1982** Mahmut el-Kāşgarī. Compendium of the Turkic Dialects (Divānū Lugatī't-Türk), Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly, Part I, Harvard University 1982.
- Dilek 2007** Figen Güner Dilek. "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözcükler ve Sözcük Kalıpları", Bilig, S. 42, Ankara 2007, 177-190.

- DS** Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü, 12 Cilt, II. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1993.
- DTS** Drevnetyurkskiy Slovar’, Redaktori: V. M. Nadalyaev; D. M. Nasilov; E. R. Tenişev; A. M. Şçerbak, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad 1969.
- Edgerton 1953** Franklin Edgerton. Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary, Vol. I–II, New Haven, Yale University Press, London: Geoffrey Cumberlege, Oxford University Press, 1953.
- EDPT** Sir Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenthth Century Turkish, Oxford University Press, Oxford 1972.
- Erdal 1991** Marcel Erdal. Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. II, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1991.
- Gabain 1954** Annemarie von Gabain. Türkische Turfan-Texte VIII, Texte in Brähmīschrift, Berlin 1954.
- Geng 1988** Das Zusammentreffen mit Maitreya, die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit, in Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und J. Peter Laut, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Geng Shimin und H. Joachim Klimkeit, Teil I: Text, Übersetzung und Kommentar, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1988.
- Giles 1964** A. Herbert Giles. A Chinese-English Dictionary, Vol. I–II, Second Edition, Revised&Enlarged, Shanghai-London 1912, Paragon Book Reprint Corp., New York 1964.
- İnan 1995** Abdülkadir İnan. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1995.
- Kasai 2008** Yukiyo Kasai. Die Uigurischen buddhistischen Kolophone, Berliner Turfantexte XXVI, Brepols, Turnhout 2008.
- Kaya 1994** Ceval Kaya. Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- Le Coq 1922** A. von Le Coq. Türkische Manichaica aus Chotscho III, nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayıq, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1922, 2).
- Mirsultan 2010** Aysima Mirsultan. Die Alttürkische Xuanzang-Biographie X, nach Der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain Ediert, Übersetzt und Kommentiert, Otto Harrassowitz Verlag. Wiesbaden 2010.
- Naskali 1999** Altayca-Türkçe Sözlük, Haz. Emine Gürsoy Naskali; Muvaffak Duranlı, N. A. Baskakov ve T. M. Toşçakova’nın Oyrotsko-Russkiy Slovar’ından Genişletilmiş, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- Naskali 2007** Hakaşça-Türkçe Sözlük, Haz. Emine Gürsoy-Naskali; Viktor Butanayev; Almagül isina; Erdal Şahin; Liaisan Şahin; Aylin Koç, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- Nobel 1958** Johannes Nobel. Suvarnaprabhāsottama, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing’s Chinesische Version und

Turkish Studies

- Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes Versehen, Erster Band, E. J. Brill, Leiden 1958.
- Özertural 2008** Zekine Özertural. Der uigurische Manichäismus, Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2008.
- Radloff 1893** W. Radloff. Versuch eines Wörterbuch der Türk Dialecte, Erster Band, die Vocale, St. Petersburg 1893.
- Räsänen 1969** Martti Räsänen. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Oumalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1969.
- Roux 1999** Jean-Paul Roux. Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.
- Röhrborn 1971** Klaus Röhrborn. Eine uigurische Totenmesse, Text, Übersetzung, Kommentar, Berliner Turfantexte II, Akademie Verlag, Berlin 1971.
- Röhrborn 1977** Klaus Röhrborn. Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1977.
- Röhrborn 1996** Klaus Röhrborn. Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain hrsg. übersetzt und kommentiert, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1996.
- Soothill 1937** A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index/Compiled by William Edward Soothill and Lewis Hodous, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1937.
- tdkterim.gov.tr/bts/** Erişim Tarihi: 09.01.2011. (Büyük Türkçe Sözlük)
- Tekin 1976** Şinasi Tekin. Uygurca Metinler II, Maytrısimit, Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma, Uygurca iptidaî bir dram (Burkancılığın Vaibhasika tarikatına ait bir eserin Uygurcası), TDK Yayınları, Ankara 1976.
- Tezcan 1974** Semih Tezcan. Das uigurische Insadi-Sūtra, Berliner Turfantexte III, Akademie Verlag, Berlin 1974.
- Toparlı 2003** Recep Toparlı; Hanifi Vural; Recep Karaathı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- ÜTİL** Uygur Tiliniñ İzahlıq Lugiti (Qisqartılmış), Şıncañ Uygur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Lugat Bölümi, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümqi 1999.
- Wilkens 2007** Jens Wilkens. Das Buch von der Südentilgung, Edition des Alttürkisch-Buddhistischen Kšanti Kılğuluk Nom Bitig, Berliner Turfantexte XXV, Brepols, Turnhout 2007.
- Yudahin 1994** K. K. Yudahin. Kırgız Sözlüğü, Çev. Abdullah Taymas, 2 Cilt, III. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1994.

- Zieme 1975** Peter Zieme. Manichäisch-türkische Texte, Berliner Turfantexte V, Akademie Verlag, Berlin 1975.
- Zieme 1985** Peter Zieme. Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte XIII, Akademie Verlag, Berlin 1985.
- Zieme 2005** Peter Zieme. Magische Texte des uigurischen Buddhismus, mit 193 Abbildungen auf 95 Tafeln, Berliner Turfantexte XXIII, Brepols, Turnhout 2005.